

Б.Т.МЫРЗАГЕЛДИЕВА

АҚЫТ ҚАЖЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЯСАУИ ДӘСТҮРІ

Произведения Акыт какы Улимжиулы, которые были известны казахстанским читателям только в последние годы, в основном созданы в религиозном духе. Огромное влияние к ним оказало ясавийское духовное учение. В этих произведениях часто встречаются подражание к Х.А.Ясави.

Kazakistan halkına son yıllara kadar belli olarak tanılan Akıt Hacı eserlerinin çoğunluğu dinî manalara doludur. Bu eserler Hazretî Ahmed Yesevî ve Yesevîlik, onun hal ilmi hakkındaki bilgileri içermiştir. Hazretî Yesevî'yi övmeye, ona benzemeye çalışmak gibi unsurlar Akıt Hacı eserlerinin ana fikirlerini oluşturmuştur.

Ақыт қажы Үлімжіұлының өлең кітаптары ХІХ ғасырдың соңы мен өткен ғасырдың басында-ақ Қазан қаласынан жарық көріп, тек қазақ халқына ғана емес, бізбен туыстас, діндес халықтардың көбіне мәшһүр болса да, күні бүгінге дейін әдебиет тарихымыздан өзіндік орнын алып болған жоқ деп сеніммен айтуға болады. Ақынның шығармалары ең әуелі өзі көзі тірі кезінде 1891-1914 жылдар аралығында Қазан, Орынбор, Семей баспаларында жеке-жеке кітапша ретінде басылым көрген еді. Осы кезде ол 9 кітабын 14 рет бастырған. Онан соң өткен ғасырдың 70 жылдарында кеңестік Қазақстан мен Монғолияда кейбір туындылары ішінара басылым көрген. Қытайдағы Жұңғо коммунистік партиясы орталық комитетінің ХІ кезекті жалпы мәжілісінен кейін, Қытайда шығатын қазақ тіліндегі альманахтар мен журналдарда 1978 жылдан бастап санаулы ғана шығармалары басылған болатын. 1993 жылы Қазақстанда шыққан антологияға бірнеше өлең-толғаулары енген [1]. 1994 жылы Қытайдағы аз ұлттардың байырғы шығармалар кеңсесінен Қ.Нұртазаұлы және Ғ.Ақытұлы, Ж.Мырзақанұлы, Ә.Қалиұлылардың құрастыруымен Шыңжаң халық баспасынан оның шығармаларының 1 томы басылған. Ол 1998 жылы қайта басылған [2]. 1999 жылы тағы да байырғы шығармалар кеңсесінен Қ.Нұртазаұлының жинақ, құрастырумен оның 2 томы Қаһар Сіламжанұлының жауапты редакторлығымен басылып шықты [3]. Сондай-ақ 1994 жылы Қ.Қалмасқарұлының құрастыруымен Баян-Өлгейден де ақын өлең-дастандарының жеке жинағы жарық көрген. Ақыттың шығармалар жинағы Қазақстанда соңғы жылдарда ғана баспа бетін көрді. Нақтырақ айтқанда, 2011 жылы Қазақстанда дайындалып, алғы сөзін философия ғылымдарының кандидаты Г.Омарова жазған ақын шығармалары толық жинағының екі томдығы Кония қаласында қазақ тілінде, кирилл алфавитінде басылып шықты.

Ақыт Алтай аймағы Көктоғай ауданының Қайыргы өзенінің бойында 1868 жылы тамызда туылған екен. Ол Қазанда бастырған кітаптарында өз атын «Ахид бин уәлид Гүлімжі Алтайский Қарымсақов» деп беріп жүрген. Ел оны «Ақыт қажы» деп атады. Үлімжі – Ақыттың өз әкесі, алатасы

Қарымсақ кезінде дәулетті адам болған екен. Ақыттың анасы Жібек – Алтай өңіріне әйгілі пешен Бекжанбай Барлыбайұлының қызы. Ол он тоғыз жасында келін боп түсіп, бала көтермей жүріп, тұңғышы Ақытты 33 жасында туышты. Үлімжінің Жібек, Бәкеш атты екі әйелінен алты ұл, төрт қыз болады. Ақыт әуелі немере ағасы Садық Жебенұлынан, онан ауыл моласы Ғұсыманнан мұсылманша сауат ашады. Бірнеше жылдан кейін, молқы елінің үкірдәйі (болыс деңгейіндегі ел басшысы) Жуанхан патша өкіметінен Алтайға қашып келген Мырзабақа (шын аты Махбубулла) деген молдаға өз елінің балаларын жиып оқыттырады. Осы кезде Ақыт та Мырзабақадан оқиды әрі бастауып білім бойынша оқушыларға дәріс те береді. Жуанхан мен Мырзабақа екеуі де Ақытты өте ұнатады. Жуанхан Ақытты ел ішіндегі жұмыстарға пайдаланады, ал Мырзабақа Ақытқа араб, парсы, көне түркі тілдерін жетік үйретеді, Шығыс әдебиеті мен ислам мәдениетін терең игергенді. Көп ұзамай Ақыт отбасылы, бала-шағалы болғандықтан, Жуанхан үкірдай оны күнкөріс үшін Қобда аймағында почта бөлімшесіне қызметке жібереді. Осы кезде ол моңғол тілін, жазуын және орыс тілін үйренеді. Бұл туралы ақынның «Керей ишаны Мұхаммет момын» деген шығармасында баяндалады.

1891 жылы Қобда елінің ең ықпалды биі, дәулетті кісісі Барлам үкірдай Жуанхан үкірдайдан қолқалап, өзіне хатшылыққа және өз ауылындағы балаларын оқытуға Ақытты алдырады. Сөйтіп Ақыт почта жұмысынан бала оқытуға ауысады. Сонда Ақыт 1891 жылдан 1907 жылы қажыларға ілесіп қажы сапарға аттанғанға дейін 16 жыл ағартушылық қызметін істеген болып шығады. Ол 1907 жылы ораза қарсаңында қажы сапарына аттанып, 8 жарым ай жүріп, 1908 жылы мамырда елге оралады. Осыдан соң ол өз ауылында тағы да үздіксіз бала оқытады. Қобданың Ақбалшық деген жеріне мешіт-медресе салдырады. 1912 жылы Алтай елі оны Қобдadan көшіріп әкеліп, Көктоғай, Бурылтоғай, Шіңгіл елі қазы сайлайды. Онда өзі қазылық міндетін атқарумен бірге, тағы да бала оқытады. Осы кезде ол Көктоғайдың Шәкурты деген жерінде Ақ мешіт аталатын үлкен мешіт және екі сыныптық медресе, жайлауда да шағын мешіт, медресе салдырған. 1913 жылы Бурылтоғай, Шіңгіл жерлерінде де мешіт пен медресе салып, имамдарға бала оқытуды жүктеген [4].

Шыңжаңда компартия үстемдігіне дейін Жоңғо үкіметі мұсылман халықтарына заңдық билікті шарифат бойынша жүргізген. Ал өкімет өкілдері тек әкімшілік істерін ғана басқарған. Азаматтық істер шарифат өкімімен жүзеге асқан. Ақыт осы міндет жүктелетін қазылық жұмыста 28 жыл бойы істеген. Сондықтан оны көрнекті ақын ғана емес, белгілі қоғам қайраткері деп те есептеуіміз керек. 1939 жылы желтоқсанда, Алтай аймақтық сақшылары Көктоғайға келіп, Ақытты тұтқындайды. Оның мешіт, медресесінде сақталған мыңға жуық кітабын, қолжазбаларын талап-таражға салады. 1940 жылы 1 қаңтарда Ақытты айдап барып Сарысұмбедегі

аймақтық сақшының түрмесіне жабады. Бұған кектенген Көктоғайдағы қазақтар көтеріліске шықпақ та болады. Оны Ақыттың өзі тоқтатады. Бұдан ақынның өз халқына қаншалықты қадірлі болғаны байқалады. Ақыт Үлімжіұлы 1940 жылы тамыз айында, 72 жасында Үрімжі түрмесінде құрбан болады [5].

Ақыт қажының соңында мол мұра қалды. Екі томдық шығармалар жинағына екі өлең-роман, жиырма дастан-поэма, қырыққа жуық өлең-толғаулар енгенін және бұдан басқа тағы да дайындалып жатқан екі томдық барын [4, 2] есепке алсақ және бізге жетпеген, жоғалып кеткен шығармалары да көп болғанын ескерсек, Ақыттың өте өнімді жазған қаламгер екеніне көзіміз жете түседі. Ақыттың өмірі мен шығармашылығы біршама зерттелді. Жоғарыда көрсетілген Қ.Жәнәбілұлының мақаласынан басқа Қазақстанда К.Жанжүзіұлының, Н.Қазыбековтің, Т.Тебегеновтің, С.Ысқақұлының, Ж.Сәмитұлының, Ш.Рахметұлының, Д.Кәпұлының, С.Кенжеахметұлы мен З.Кенжеахметованың, Г.Омарованың, С.Зейнуллаевтің т.б. зерттеушілердің де мақала-шікірлері жарияланды. Ал Қытайдағы газет-журналдарда Ә.Қалиұлы, Қ.Нұрғазұлы, Қ.Манапұлы, М.Сейтқалымұлы, Б.Жұмабайұлы, Ш.Оңалбайұлы, М.Әкуалы, Қ.Қалиасқарұлылардың мақалалары шықты. Сонымен қатар, З.Сейітжанұлының [6], Д.Мәсімханұлының [7], Ғ.Ақытұлының [8] ақын өмірі мен шығармашылығына арналған кітаптары да оқырманға ұсынылды. Солай бола тұра, Ақыт шығармаларының зерттелетін жақтары әлі де жеткілікті. Әсіресе, оның қазақ әдебиеті тарихынан алатын орнын анықтау мәселесі күн тәртібінен түскен жоқ десек, артық айтқандық болмайды.

Ақыттың өзінен бұрынғы әдебиет өкілдерінен үйренгені, алған тағылымы мол. Ол Абай мен Ыбырай Алтынсаринді жетік білген. С.Кенжеахметұлы мен З.Кенжеахметова бұл туралы: «Ақыт ақын Абайды да, Ы.Алтынсаринді де білді. Әсіресе, ұлы Абайды пір тұтты, ұстаз тұтты, оның жолын қуады, жасыратыны жоқ еліктеді» [9], – дейді. Ал Қ.Жәнәбілұлы: «Ақын шығармаларының 1-томының 182-бетінен 302-бетіне дейінгі Абайға еліктеп жазылған 55 өлең түгел дерлік Ақыт өзі кіріспе сөзінде айтқандай, ұлы Абай ойларын дәріштеу, жалғастыру мақсатында жазылған» [5, 42], – дейді. Ақын шығармаларының екінші томында да Абай өлеңдерінің бастапқы жолдарымен бірдей басталатын өлең-толғаулар аз емес. Бұны ақынның шығыстық нәзира дәстүрін жаңа заманға лайықтап қолдануы деп қараған да дұрыс сияқты. Бұл тақырыпта Ш.Рахметұлының мақаласы да жарық көрді [10]. Сондай-ақ оның зар заман ақындарымен үндестігі де сөз болды [11]. Бірақ Ақыт қажының үйренген мағынауи және көркемдік тағылымы бұлардан арғы дәуірге кірері сөзсіз. Оның сопылық поэзиядан, әсіресе, Қожа Ахмет Ясауи хикметтерінен де үйренгені мол. Солай бола тұра, бұл мәселе арнайы сөз бола қойған жоқ. Бұл туралы айтылған шікірлер де тым ташшы. Профессор Т.Тебегеновтің: «Бұл Йассауидің, А.Йүгінекидің,

Б.Т.Мырзагелдиева. Ақыт қажы шығармаларындағы Ясауи...

Ж.Баласағұнның және т.б. исламдық суфизм ақындарының поэзиясында қалыптасқан дәстүрдің жалғасы» [12], – деген бағасынан басқа бұл мәселені қозғаған зерттеушіні кездестірмедік.

Ясауи хикметтерінің негізгі тақырыбы – Аллаға ғашықтық. «Ясауидің адам туралы ілімі гуманизмнен әлдеқайда кең әрі терең. Оның адам туралы ілімінің негізінде ғашықтық пен махаббат жатыр. Бұл жай ғана махаббат емес, Құдайға деген ғашықтық. «Құдайлық ғашықтық» деп тәңірді, адамды, жалшы жаратылғандарды қандай да бір ішкі есеп үшін емес, Ұлы тәңір үшін сүюді айтамыз. Міне, осындай махаббат қана адамды адамдық санаға, адам деген құрметті атқа лайық болуға бағыттай алады» [13], – дейді Д.Кенжетай.

Дегдар болма, ғабид болма, ғашық болғын,
Михнат тартыш ғашық жолда садық болғын,
Нәпсіні теуіш дерғаһына лайық болғын,
Махаббатсыздардың жаны да жоқ, иманы да [14], –

дейді Ясауи бұл туралы. Ақыт та осымен мазмұндас ойлар айтады.

Мақтан емес бұл сөзім,
Пірім десем жас келер.
Пірді ойламас жазғанның
Жүрегі қатты тас келер.
Аллаға ғашық шын ерлер
Хақ жолына бас берер [3,228], –

деп жырлайды ол. Ақын бұл сөзімен сопылық жолға пірсіз түсуге болмайды деп санайтын Ясауи көзқарасын да қолдап тұр. «Бұл жолға, ей бауырым пірсіз кірме» [14,72], – дейді Ясауи да.

Ясауи жолында сопыны мақсатқа жеткізетін қозғаушы күш махаббат болса, ол жүрек тазалығымен қолға келмек. Сондықтан жүректі тазалау – басты міндеттердің бірі. Сопылық жолда «жүрек» сөзі кейде «қалб», «көңіл» сөздерімен мәндес қолданылады. Ясауиде «көңіл көзін ашу» жайында айтылса [14,101], Ақыт оны «жүректің түйінін шешу» деп береді. Мысалы, ол бірде:

Жүректегі түйінді,
Жадырап қапан шешерсің?! [3,428], –

десе, енді бірде: «Тәуба қыш, жүректегі түйінді шеш» [15], – деп жырлайды. Ақыттың пікірінше де жүректің ластығы – адам бақытсыздығының басы.

Бұл жалғанда мал бітсе,
Адамның азар пырайы.

Құлшылық қыл деп бұйырған,
Оны берген Құдайы.
Байыштатпас бұл сөзді,
Жүректің қара лайы.
Ақырда босқа қалмайды,
Тіріде өзегі талмайды,
Бір құдайды ойласа,
Хақ жүрекпен шынайы [3,351-352], –

дейді Ақыт бұл жайында. Сөйтiп бақытқа жетудiң жүректi тазалаудан басталатынын да ескергедi.

Ауызбен бақыт табылмас,
Жүректi түзу шын қылмай [3,363], –

дейдi.

Ясауи жолында жүрек зiкiр арқылы, яғни Алланы үздiксiз еске алу арқылы ғана тазарады. Аллаға деген махабатты күшейтетiн амал да – зiкiр. Қожа Ахмет Ясауи:

Закирлер әр демде зiкiрiн айтар,
Тәубе қылып бұрыс жолдан растқа қайтар,
Зiкiр айтса, әсте-әсте шауқы артар,
Келiңiздер закир құлдар зiкiр салайық [14,203], –

десе, Ақыт:

Өтiптi Әбiл, Қабыл, хазiрет Шеп,
Тозақ бар жетi тамұқ – қайнаған пеш.
Тозаққа ақыретте болар қалқан,
Зiкiр айт, ей, жаранлар, ергелi-кеш [15,6], –

деп жырлаған.

Ясауи жолындағы сопы рухани кемелденудiң төрт сатысының барлығынан да рет-ретiмен өтуi керек. Оның алғашқысы шарифаттан барлық дәруiштер тез арада өткенiмен, оны ескерусiз қалдырмауы керек. Бұл туралы Ясауи:

Әр кiм түссе тариқаттың жолына,
Әуелi қадамды шарифатқа қою керек [14,190], –

десе, Ақыт:

Сопыны сопы деменiз
Шарифатқа өзi нанбаса [3,377], –

дейдi.

Б.Т.Мырзагелдиева. Ақыт қажы шығармаларындағы Ясауи...

Ясауи хикметтерімен үндестіктер Ақыт шығармаларының мазмұндық жағынан ғана емес, өлең құрылысынан да, тілдік қолданыстарынан да кездесіп отырады. Әсіресе, мұндай ұқсастық Аллаға сиыну сөздерінен анық көзге шалынады. Алайда бұл жөнінде арнайы сөз қозғанан жөн. Ақыт Үлімжіұлы шығармаларындағы Ясауиден алынған үлгілерді тереңдей зерттеу – алдағы күннің міндеті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Қазақ поэзиясының антологиясы (XX ғасырдың бас кезі). Алматы: Ғылым, 1993, 178-186 б.
2. Үлімжіұлы А. Шығармаларының толық жинағы. 1 т. Шыңжан: Халық баспасы, 1998.
3. Үлімжіұлы А. Шығармалары. 2 т. Күйтін: Іле халық баспасы, 1999.
4. Жәнәбілұлы Қ. Ақыт хақында // Үлімжіұлы А. Шығармалары. 2 т. Күйтін: Іле халық баспасы, 1999, 7-14 б.
5. Жәнәбілұлы Қ. Азаттық аңсаған Ақыт ақын // Абай, № 3, 2009, 42-43 б.
6. Сейітжанұлы З. Ақыт ақын. Алматы: Қазақ университеті, 2002.
7. Мәсімхан Д. Ақыт ақын әлемі. Астана: Елорда, 2001.
8. Ақытұлы Ғ. Ақыт Үлімжіұлы. Алматы: Мұсылман баспа үйі, 2008. Кежеахметұлы С., Кежеахметова З. «Бұл дүниеде кім қалар?» // Парасат. № 4, 2006, 20 б.
9. Рахметұлы Ш. Абай мен Ақыт // Заһан-Қазақстан. 1995, 25 тамыз.
10. Зейнуллаев З. Ақыт Үлімжіұлы өлең-толғауларындағы зар заман сарыны // Қаз ҰУ хабаршысы. Филология сериясы. № 6, 2010, 247-249 б.
11. Тебегенов Т. Ақыт – ислам ағартушылығы поэзиясының ақыны // Казахская литература и мировая литература. № 1, 2004, с.17.
12. Кеңжетай Д. Қожа Ахмет Ясауи дүниетанымы. Алматы: Арыс, 177 б.
13. Зейбек Н.К. Қожа Ахмет Ясауи жолы және таңдамалы хикметтер. Анкара: Бойут-Таң, 2003, 104 б.
14. Ахыт хажы Үлімжіұлы. Ахиретбаян. Баян-Өлгий, 1993, 6 б.

REZUME

B.T.MYZRZAGELDIYEVA (Chimkent) ARTISTIC TRADITION OF KHOJA AHMED YASAWI IN WORKS AKYT KAZHY

Works Akyt kazhy Ulimzhiuly that were known Kazakh readers only in recent years, mostly created in a religious spirit. Huge impact it has had to Yasawi's spiritual teaching. In these works, often to imitate meets in H.A. Yasawi.